

שער שני: תמורות ותקוות - שמיטות ת"ר-תרכ"ח

במהלך המאה ה-19 התרחשו בארץ תמורות משמעותיות, הן מבחינה שלטונית וכלכלית, והן בהרכבה ובגודלה של האוכלוסייה היהודית. תמורות אלו הביאו לניסיונות התיישבות חדשים, שעוררו דיון מחודש וייחודי גם בסוגיית השמיטה. כפי שנראה להלן תמורות אלו יועצמו בשליש האחרון של המאה ה-19, ויביאו לצמיחתן של מושבות חקלאיות של ממש. שער זה מוקדש לתמורות שחלו בארץ בתקופה שמשלהי המאה ה-18 ועד השליש האחרון של המאה ה-19, ולביטוי שלהן בסוגיית השמיטה.

פרק שני: האוכלוסייה היהודית במאה ה-19 - היבטים חברתיים וכלכליים

כאמור בפרק הקודם, במהלך המאה ה-17 הידלדל היישוב היהודי בארץ, וכך גם ברוב המאה ה-18. אולם בעשורים האחרונים של המאה ה-18 החל היישוב לגדול מחדש, בשל עלייה מוגברת, בעיקר מאירופה. מציאות זו הביאה לשינוי באופי האוכלוסייה היהודית בארץ. בעוד היישוב הוותיק בארץ היה רובו ככולו 'ספרדי', שמקורו באגן הים התיכון וברחבי האימפריה העות'מאנית, הרי שבשלהי המאה ה-18 החל מתגבש בארץ יישוב 'אשכנזי' ניכר, שמקורו ברובו ממזרח אירופה. האוכלוסייה היהודית עמדה אז על כ- 5000-8000 יהודים, מתוכם כמה מאות אשכנזים.¹ במהלך המאה ה-19 הלכה וגברה העלייה, בפרט ממזרח אירופה. העולים התיישבו רובם ככולם בערים והביאו לגיוון. בצפת ובטבריה בלטו בני הקהילות החסידיות ועולי צפון אפריקה; בחברון בלטו יוצאי תורכיה והבלקן, והיישוב האשכנזי הורכב בעיקר מחסידי חב"ד. הקהילה היהודית הוותיקה בירושלים הייתה מורכבת בעיקר מיוצאי הקהילות היהודיות באימפריה העות'מאנית, אליהם נספחו עולים מצפון אפריקה, שמספרם הלך וגדל. במקביל החלה להתפתח בירושלים, במהלך המאה ה-19, קהילה אשכנזית, ברובה לא-חסידית, שהלכה והפכה דומיננטית יותר ויותר בירושלים ובארץ כולה.² על מגמות השינוי הכלליות ניתן ללמוד יפה מן הטבלאות המצורפות, המתבססות בעיקרן על המפקדים שערך משה מונטיפיורי:³

1. ברנאי, פקידי קושטא, עמ' 222-226, 253-256.

2. בן-אריה, עיר, עמ' 395-399; הנ"ל, ירושלים, עמ' 73-74; קרלינסקי, החברה החסידית, עמ' 152; רם, יפו, עמ' 31-56; בן-גדליה, פילנתרופיה, עמ' 31; אמבון, הרב הדר, עמ' 37-39; קסלר, הקהילה היהודית, עמ' 1003.

3. לעניינינו ההבדלים בין נתוני הטבלאות הם זניחים ונועדו להציג את התמונה הכללית. על המפקדים ושאלת דיוק הנתונים שניתן להפיק מהם, ראו קסלר, שם, עמ' 996-1010.

האוכלוסייה היהודית לעדותיה ב'ארבע ארצות הקודש'

שנה	העיר	ספרדים		אשכנזים		סך הכול אוכלוסייה	
		מספר	אחוזים	מספר	אחוזים	מספר	אחוזים
1839	ירושלים	2,527	66.6	455	28.8	2,982	55.5
	צפת	711	18.7	571	36.2	1,282	23.9
	טבריה	316	8.3	379	24.0	695	12.9
	חברון	244	6.4	172	11.0	416	7.7
	סך הכול	3,798	100.0	1,577	100.0	5,375	100.0
1855	ירושלים	2,858	63.8	1,850	45.2	4,708	54.9
	צפת	714	16.0	1,298	31.7	2,012	23.5
	טבריה	656	14.7	803	19.6	1,459	17.0
	חברון	249	5.5	142	3.5	391	4.6
	סך הכול	4,477	100.0	4,093	100.0	8,570	100.0
1880	ירושלים	7,260	71.3	6,796	55.0	14,056	62.4
	צפת	1,500	14.7	4,060	32.9	5,560	24.7
	טבריה	1,000	9.8	1,000	8.1	2,000	8.9
	חברון	433	4.2	489	4.0	922	4.0
	סך הכול	10,193	100.0	12,345	100.0	22,538	100.0

הטבלה מתוך: קרלינסקי, החברה החסידיית, עמ' 152

האוכלוסייה היהודית בארץ ישראל במאה ה-19					
עיר	1839	1849	1855	1866	1875
ירושלים	2,916	4,523	4,533	5,799	11,237
צפת (והאזור)	1,401	1,858	2,060	3,567	5,725
טבריה	801	1,165	1,461	2,082	3,104
חברון	419	346	519	509	939
עכו	248	281	188	188	188
חיפה	138	145	151	341	531
שפרעם	106	118	114	114	114
יפו	86	264	254	538	660
שכם	75	84	59	64	64
פקיעין	75	75	63	60	60
רמלה	8	8	97	97	97
סך הכל	6,000	9,000	9,000	13,000	23,000

הטבלה על פי קסלר, הקהילה היהודית, עמ' 1003

במהלך המאות ה-18 וה-19 חיו רוב יהודי ארץ ישראל מתרומות מחוץ לארץ. אחוז נמוך עסק במלאכות שונות: במסחר, בתיווך, בהלוואה בריבית, בעבודות שירות וכ'כלי קודש'. במיוחד התקשו להתפרנס היהודים האשכנזים, בשל קשיי שפה ושוני צורות הפרנסה שנהגו במקומות מוצאם.⁴ בהעדר יציבות ביחס לבעלות על הקרקע, חוסר ביטחון והיטלים מכבידים, חלה בארץ בכלל ירידה בחקלאות וכפרים הלכו ונעזבו מיושביהם. המציאות הביטחונית, הכלכלית והחברתית דחקה את היהודים להסתגר בערים והתיישבות חקלאית יהודית הייתה מועטת מאד.⁵ קדושתה של הארץ מחד גיסא, ונחשלותה הכלכלית מאידך גיסא, הובילו ליצירת התיישבות התלויה כלכלית בקהילות יהודיות בחוץ לארץ, הרואות ביושבי ארץ הקודש את שליחיהן. ניצנים של תמיכה מאורגנת ביישוב היהודי בארץ הופיעו כבר במאה ה-16, בקהילות מצרים, איטליה, תורכיה ופולין. מאמצע המאה ה-17 נשאה גביית הכספים אופי מאורגן, שהלך והתפתח במאה ה-18, בפרט בערים מרכזיות באיטליה ובמערב אירופה. הגורם העיקרי לכך היה מצבו הקשה של היישוב היהודי בארץ באותה תקופה. בראשית המאה ה-18 הייתה הקהילה היהודית בירושלים שקועה בחובות שאיימו על קיומה. מי שהציל למעשה את הקהילה היו גורמים בעלי מעמד וממון בבירת האימפריה, איסטנבול, שהתארגנו בשנת תפ"ו (1726) כ'ועד פקידי ירושלים בקושטא'. הוועד החל לדאוג לצרכיה הכלכליים והכלליים של הקהילה בירושלים, והיווה מעתה את הגורם הדומיננטי בריכוז הכספים לירושלים. בנוסף קמו וועדים מקבילים עבור יהודי הערים הנוספות והוקם גם ועד-גג, 'ועד פקידי ארץ ישראל'. בראשית המאה ה-19 נחלש כוחו של ארגון 'פקידי קושטא' ובמקביל החלו להתבסס דרכים חלופיות להעברת כספי התמיכה ממזרח אירופה וממערבה. החסידים, שעלו לארץ החל משנת תקל"ז (1777) ממזרח אירופה היו הראשונים שפיתחו מערכת תמיכה כספית, שנשענה על הקהילות החסידיות בארצות מוצאם. כשלושים שנה אחר כך יצרו העולים מן הקהילות הלא-חסידיות, ובראשם תלמידי הגאון ר' אליהו מוילנה (הגר"א), מערכת דומה. בשנת תקס"ט (1809) הוקם באמסטרדם שבהולנד ועד 'הפקידים והאמרכלים', שהפך לגורם דומיננטי יותר ויותר בארגון כספי התמיכה ליישוב היהודי בארץ ונטל לידינו את סמכויות 'פקידי קושטא' בכל הנוגע לגביית הכספים בקהילות האשכנזיות במערב אירופה.⁶ כספי התרומות שהגיעו לקהילה הספרדית התחלקו לפי מפתח קבוע: שלישי לתשלומי מסים ולאחזקת המוסדות; שלישי לפרנסת

4. ברנאי, פקידי קושטא, עמ' 290-296.

5. שם, עמ' 289-293.

6. ברנאי, שם, עמ' 95-141; מורגנשטרן, השיבה לירושלים, עמ' 89-101.

תלמידי חכמים, לפי דרגת חשיבותם; ושליש לעניים ולמקרי סעד מובהקים.⁷ לעומת זאת, יוצאי הקהילות האשכנזיות יצרו מערכת תמיכה כלכלית שנועדה לקיים את כלל העולים.⁸

התמורות בתקופת השלטון המצרי בארץ (תקצ"א-ת"ר, 1840-1831)

כיבוש סוריה וארץ ישראל על ידי שליט מצרים מוחמד עלי, בשנת תקצ"א (1831), עורר ציפיות גדולות, הן אצל הכפריים הערכים והן אצל היהודים, באשר לאפשרויות פיתוח המתבססות על עבודה חקלאית. השלטון המצרי פעל לשיפור סדרי המנהל והביטחון הפנימי ולעידוד הכלכלה והחקלאות. הממשל המצרי גם הוכיח יחס סובלני יותר כלפי נוצרים ויהודים, ובוטלו רוב ההגבלות כנגדם. יוזמותיו של הממשל המצרי בתחום הכלכלי והחקלאי ותמיכתו ביוזמות פרטיות, בשילוב עם הטבת מעמד היהודים והשיפור במצב הביטחון, עוררו תקוות ויוזמות בתחום עבודת האדמה אצל יהודים בגליל ובאזור חברון וירושלים. כמה יהודים עירוניים התפרנסו גם בתקופה זו משותפות כלכלית עם פלאחים או אריסים ערביים שעבדו את הקרקע,⁹ והיו גם כמה עשרות יהודים שהתגוררו בכפרים בגליל שעסקו בעבודת הקרקע בעצמם,¹⁰ מהם בודדים אף מקרב האשכנזים.¹¹ בשנת תרצ"ד (1834) התיישב ר' ישראל ב"ק באדמות הכפר ג'רמק (ליד מירון). ב"ק שהיה בעל בית דפוס בכרדיצ'ב התיישב בצפת בשנת תקצ"ב (1831), וקיבל

7. אליאב, ארץ ישראל, עמ' 125.

8. "כבר נשאלה מימי קדם בזמן הרב הגאון האדיר רשכבה"ג קקש"ת מו"ה חיים מוואלוז'ין זצוק"ל ותצא דינא שבאה"ק מחוייבים לחזק לכל ולא רק לת"ח לבדו וטעמו ונמוקו אמר בזה כי חיוב הצדקה תחול על מצות ישיבת אה"ק וכל בר ישראל בכלל ישוב אה"ק יחשב" (אגרות הפאקו"מ, כ"י, כרך 13, עמ' 278, מצוטט אצל מורגנשטרן, משיחות, עמ' 175). בתחילה נקבע אמנם שרק תלמידי חכמים ומי שתורתם אומנותם יקבלו חלוקה מלאה והשאר, כמו גם נשים וילדים, יקבלו מחצית בלבד. במשך הזמן שונתה השיטה, החלוקה ניתנה לכולם בשווה אך ניתנו תוספות דמי קדימה לתלמידי חכמים (שלמון, היישוב האשכנזי, עמ' 558).

9. ראו למשל תיאורו של ר' יצחק, שמש כולל הפרושים מירושלים, שכתב למונטיפיורי, בשנת תר"ט (1849): "זה לי יותר משלוש עשרה שנה אשר הטתי שכמי למס עובד בעסק עבודת האדמה, לזרוע בכל שנה חטים ושעורים ושאר מיני זרעונים, ועבודת הכרם היינו ענבים", וכוונתו לשותפות שעשה עם הפלאחים בכפר בית אכסא (ברטל, גלות, עמ' 154, הע' 114. ציטוט מכ"י מונטיפיורי 576).

10. ראו למשל תיאורם של אנשי פקיעין במכתב למונטיפיורי, כנראה משנת תקצ"ט (1839): "אנחנו אוחדים מעשה אבותינו, איש ממנו חורש בשעת חרישה וזרוע בשעת זריעה ואנחנו מתפרנסים מיגיע כפינו ומפרנסים עניים שלנו ואנחנו מחזיקים בתלמוד תורה כפי כחינו ואנו יושבים בארץ ישראל כפר קדוש פקיעין ת"ו [...] יש עלינו עול גדול מהגוים שבתוכינו שאוסרים אותנו למלכות ומחללים אותנו השבת ומועד בעל כרחינו [...] וגם מכריחים אותנו לתת מסים וארנוניות ומכים אותנו עד שיתפקקו כל חוליות ומכריחים את שאינו יכול לחרוש ולזרוע מכריחים ומכים אותנו באופן שאנו מוכים ומעונים ויש בנו הרבה עניים ואביונים" (בן-צבי, פקיעין, עמ' רנד-רנה).

11. קרק, קרקעות, עמ' 58-60.

את אדמות הכפר ג'רמק מידי המושל המצרי. ב"ק, שעבר לכפר עם כ-10-15 איש, ציין שבנה במקום בתים, זרע, נטע וגידל בהמות וראה ברכה ביבולו. הוא הדגיש ששמר במקום את השבת ואת המצוות התלויות בארץ, אך הוא נאלץ לנטוש את המקום עם סיום השלטון המצרי, ערב שנת ת"ר (1839).¹² יש לציין שפרנסתו של ב"ק היתה בעיקר מבית הדפוס שלו בצפת,¹³ וככל הנראה רוב יושבי המקום, שהיו עניים מרודים ונזקקו לסיוע, לא עבדו בעבודות החקלאיות.¹⁴

באותה תקופה עסקו אישים שונים מן הקהילה האשכנזית בירושלים בחיפוש חלופות פרודוקטיביות לכספי החלוקה, בניסיון לבסס את הקהילה מבחינה כלכלית, בין היתר על בסיס חקלאי. בולטים בהם ר' משה זאקס, שנסע לחוץ לארץ בשנת תקצ"ה (1835) כדי להשיג תמיכה במימון התיישבות חקלאית ותעשייתית בארץ, ור' אליעזר ברגמן, שעלה באותה העת ארצה.¹⁵ בשנת תקצ"ז (1837) פנה "בא כוח עדת האשכנזים", לשלטונות בירושלים, בבקשה להתיר להם "לקנות נכסים ואדמות לחקלאות, לעסוק בחרישה ובזריעה, לעסוק בקניה או מכירה של צאן ובקר, ולנהל מסכנות ובתי בד", אולם הבקשה נדחתה בהסתמך על החוק המוסלמי ועל החלטה קודמת של השלטונות בירושלים, שלא לאפשר לבני הקהילה לרכוש אמצעי ייצור חקלאיים אלא רק להתיר להם לעסוק בייבוא

12. חבצלת, א' בשבט תרל"ב (11.1.1872), עמ' 106; יערי, זכרונות, עמ' 144-145.

13. אביצור, מקורות הקיום, עמ' שלד.

14. בעת ביקורו של מונטיפיורי במקום, בי' בסיון תקצ"ט (23.5.1839), הגישו לו שמונה מאנשי המקום תזכיר המתאר את מצבם הדחוק: "[...] מו"ה ישראל הי"ו מדפיס נתן השם בלבו הטוב לחזק ישיבת מקום חדש באה"ק זארמיק הסמוך לכפר מירון וכעת השעה דחוקה למאוד מהיוקר והרפתקאות דערו עלינו, לכן מפילים אנו תפילתנו לפני כבוד אדונינו השר והטפסר הי"ו [...] ויהי לנו לעזר ולסעד כאשר עם לבבו הטהור גם מהשקלי ק'ודש] אשר הביא אתו עמו מהראוי ליתן חלקינו לכאן עיר זערמיק בידו וכדרכו לרחם עניי אהב"י [אחינו בני ישראל]" (בן-צבי, שאר ישוב, עמ' 79. בסוף התזכיר רשם מונטיפיורי שב-26.5 מסר את תרומתו לידי ר' ישראל ב"ק). ליד חתימותיהם הם ציינו את מצבם הכלכלי הדחוק (תורתו אומנותו; מציק אורתיות הדפוס ומיום הרעש ננעלו שערי פרנסה, עני; עני וירד מנכסיו; עני; יתום ואין לו שום פרנסה; אף אני מדלת העם המתגורר בצל עיה"ק זערמיק). בן-צבי טען כי בנוסף לאנשים הנזכרים, שהיו כולם אשכנזים, הוא שמע עדות על כך שבג'רמק ישבו גם יהודים ספרדים ש"כולם אנשי מידות ועסקו בעבודת האדמה", אולם חוסר העיסוק של יהודי המקום בעבודת האדמה עולה גם מתיאור שציטט בן-צבי עצמו מספרם של שני מסינורים סקוטים שעברו במקום בא' בתמוז תקצ"ט (13.6.1839), המנגיד את המציאות בג'רמק לזו שבפקיעין. הכותבים ציינו שבג'רמק גרים כחמשה עשר יהודים רוסים, שעזבו את צפת בשל מצבה הקשה, וכי אנשי המקום סיפרו להם על הכפר פקיעין "ששם יושבים עשרים יהודים והם עובדים אדמה, כמו פלחים". הכותבים ציינו ש"אם זה נכון, הרי כאן דוגמא יחידה במינה של יהודים העובדים אדמה בארץ ישראל" (שם, עמ' 80. וראו גם שם, עמ' 20).

15. מורגנשטרן, משיחיות, עמ' 176-188.

סחורות, על פי הזכויות המגיעות ליהודים כ'בני חסות'.¹⁶ בכל זאת המשיכו גורמים בקהילה האשכנזית לפעול בעניין באמצעות הקונסוליות הזרות. בח' באדר ב' תקצ"ז (15.3.1837), פנה ר' אריה ליב מרקוס (נאמן), מזכיר כולל הפרושים בירושלים, יחד עם ארבעה אישי ציבור, בהם ר' אליעזר ברגמן ור' צדוק הלוי קרויס, חותנו של ר' משה זאקס, לאלהו די-פיג'וטו, קונסול אוסטריה בחאלב, לסייע בריכוז כספים עבור הרחבת מקורות הפרנסה של יהודי ירושלים על ידי קניית שדות וכרמים, בתים להשכרה או בניית בתי מלאכה, באזור ירושלים.¹⁷ באותה תקופה תכנן ר' ישראל משקלוב, מראשי העולים מתלמידי הגר"א, לשוב לצפת כדי לעסוק בשיקום הקהילה היהודית שנחרבה ברעידת האדמה, ובין היתר העלה את האפשרות לקנות שדות וכרמים כדי לבסס את כלכלת היישוב על עבודת-האדמה.¹⁸ בשנת תקצ"ח פנה ר' אברהם שלמה זלמן צורף, מראשי כולל הפרושים וממחדשי היישוב האשכנזי בירושלים, לשלטונות במצרים בבקשה לאפשר לכולל לרכוש קרקעות סביב ירושלים.¹⁹

ביקורו של משה מונטיפיורי בארץ ערב שמיטת ת"ר והשלכותיו

התעוררות מיוחדת הייתה בשנת תקצ"ט (1839). בשנה זו ביקר משה מונטיפיורי בארץ וניסה ליזום פעולות לשיפור מצבו הכלכלי של היישוב היהודי בארץ. הוא נפגש עם יהודים שעסקו בעיבוד אדמות בגליל בעצמם או באמצעות פלאחים ערבים וקיבל מכתבים מיהודים מערי הארץ השונות, ובהם הצעות שונות ומפורטות לעיסוק בתחום החקלאי באזורים שונים בארץ.²⁰

כך למשל פנו אליו כמה מראשי כולל ווהלין בצפת ובראשם מנהיג הקהילה החסידית בעיר, ר' אברהם דוב מאוורוך:

בהיות כאשר עיניו ראו ושמעו גודל העוני והדוחק של האביונים [...] ויש אנשים שמגודל דוחקם מבקשים מאת כבוד השר לעזור להם. ויתן להם איזה עסק או מלאכה ואף עבודה בשדה ועסק בבהמות לרעות צאן, אם שמעולם אינם מורגלים בעבודה קשה כזו. אמנם מגודל הדוחק וחביבות ישוב הארץ יקבלו עליהם עבודה כזו. ומבקשים מאת כבוד השר ליקח או להשכיר חלקה טובה בשדה כרמים וזתים אשר יושת עליו מאדוני הארץ לשום אותה תחת ידי האנשים

16. מורגנשטרן, השיבה לירושלים, עמ' 199-200.

17. ברנאי, לקראת תמורות, עמ' קנג-קנה; מורגנשטרן, שם, עמ' 200; הנ"ל, משיחות, עמ' 187.

18. מורגנשטרן, משיחות, עמ' 188-189.

19. שם, עמ' 188.

20. קרק, קרקעות, עמ' 57-92; מורגנשטרן, משיחות, עמ' 190-196.

ההמה לעבדה ולשמרה ולגדל עליה בהמות [ו]להתפרנס מפרי'ה]. והאנשים אשר המה בעלי תורה יעמדו על משמרותם בתורה ועבודה בל תמוט.²¹

בין הפונים היו גם כמה מחברי כולל הפרושים בירושלים. מצבו הכלכלי הקשה של הכולל (שנת תקצ"ח היתה שנת רעב שהביאה למגיפת דבר), יחד עם פתיחת האופציות החקלאיות הנזכרות לעיל, הביאו אותם לנסות להפנות חלק מחברי הכולל "לפרנס א"ע [את עצמם] מיגיע כפם בעבודת אדמת הק' [ודש] לאכל מפרי'ה] ולשבוע מטובה".²² במכתב מערב ראש חודש תמוז תקצ"ט, הדגישו ראשי הכולל את הזיקה ההדוקה שבין ההתיישבות החקלאית וקירוב הגאולה לקיום המצוות התלויות בארץ.²³ שניים מן העסקנים הבולטים של הכולל אף שלחו למונטיפיורי הצעות חקלאיות מפורטות, שנועדו לשמש מקור פרנסה לכלל חברי כולל הפרושים בירושלים, ובשל סמיכות הזמן לשנת השמיטה התייחסו, אולי לראשונה, באופן מעשי ומפורט לשאלת שמירת השמיטה.

בב' בתמוז תקצ"ט שלח ר' אריה ליב מרקוס, נאמן (מוזכיר) כולל הפרושים את הצעתו למונטיפיורי. הוא ציין כמה דרישות מקדימות חשובות (קבלת פטור מתשלום מסי היבול ומחובת הצבא לפלאחים שיעבדו בשטח; רישום בטוח של הבעלות על הקרקע; סידורי אבטחה נאותים ועוד), כשעיקר העבודה החקלאית מיועדת להעשות על ידי הפלאחים הערבים, הן בגלל הצורך לשבות בשבת והן משום ש"יש מלאכות קשות אשר אין כח אב"י [אחינו בני ישראל] לזה כגון חרישה וזריעה". נאמן פירט את גידולי השדה המקובלים, לתבואות חורף ולתבואות קיץ, זמני הזריעה הנדרשים, וההוצאות הנדרשות על זרעים ובהמות עבודה. בחישוב זה הוא גם התייחס לשאלת השביתה בשנת השמיטה, ולא ראה בשמירתה מכשול כלכלי. לדבריו בשנים רגילות עומדים יכולי החיטה על 4 שערים וחלק מהזרעים האחרים מגיעים ל-5-6 שערים, ואילו בשנים מבורכות היכול מגיע ל-10-15 שערים.²⁴ נאמן הוסיף, בהתייחסו לשמיטה:

21. כ"י מונטיפיורי 574, דף 23. מובא אצל: אסף, מוולין לצפת, עמ' 277.

22. מתוך פניה של בני הכולל הפרושי למונטיפיורי, מצוטט אצל: מורגנשטרן, משיחיות, עמ' 193.

23. "עיניהם ולבם של ישראל עמינו הק' [ודש] מצפים ומחכים מתי תתעורר האהבה והארץ תתן יבולה לעם הק' [ודש] אשר עלי'ה], ולא יצטרכו עמך ישראל זה לזה כו', [...] כאשר ידוע לכל שער עמנו ק' אשר תורתנו הק' והארץ הק' ועוה"ב, הכל אחד, מסורת בידנו מאבותינו, ובקיום התורה הק' [ודשה] באה"ק [בארץ הקודש] בכל הליכותיו וחוקותיו במצות התלויות באה"ק, אז תתחזק ותתקשר ותתייחד הכל ואז השפע יורד ממקור הברכות כאשר התורה העידה אם בחוקותי כו', הגם שבכל מצות שנצטוינו מה' מצוים לעשות שלא ע"מ [על מנת] לקבל פרס לא כן במצות התלויות באה"ק אמרה תורתנו הק' ובחנוני נא יאמר ה' כו' וכמאמר חז"ל עשר בשביל שתתעשר [...] ובאתערוהא דלתתא תליא מלתא לעורר אתערוהא דלעילא ועד מתי תהיה ארצנו הק' חריבה ושוממה ועם ה' למשל, לחרפה ולשנינה" (בארון, מתולדות הישוב, עמ' 304, הע' 2).

24. על היכול החקלאי המקובל בארץ במאה ה-19, ראו בהרחבה להלן, בפרק שלישי.

ובזה השנה היא שנה ששית ועל הרוב שנה ששית היא מבורכת וסיפר לי נמצא פעה"ק [פה עיר הקודש] שעוסק בעבודת האדמה זה חמשה שנים והוא איש ישר ההוא אמר ותהי על השנה הזו על אחד עשרה ובאיזה מקומות על א'ן[חד] טו.²⁵

בד' בתמוז תקצ"ט שלחו מנהיגי הפרושים ומנהיגי הספרדים בירושלים למונטיפיורי, מכתב תמיכה נלהב בתוכניתו של ר' אריה נאמן, ובו כללו גם התייחסות לסוגיית השמיטה:

[...] וירא משה את גודל הלחץ זו הדחק, ויכמרו רחמיו ויתנדב לבבו הטהור [...] בתת להם אחיזת יד באדמת הקדש אדמת ישראל, לחרוש ולזרוע ולקצור ברינה, ולהיות כל איש יושב בהשקט ובטח על התורה ועל העבודה תחת גפנו ותאנתו, איש איש לפי מעשיו. יראי ד' וחושבי שמו יעמדו על משמרתם משמרת התורה והעבודה, ויתר העם עמא דארעא יעבדו את אדמת הקדש, והארץ תתן להם יכולה [...]. וכולנו כאחד מקבלים עלינו את הדבר הזה בשוכה ונחת, מצפים ומיחלים לישועת ד' על ידי משה נאמן ביתו, לאמר מתי יתחיל אתחלתא דגאולה הלזה כי יראים אנחנו שלא יעבור הזמן לחרוש ולזרוע. לזאת יערב נא עצתינו לפני אדונינו השר יר"ה [ירום הודו] וימהר משה [...] עד שיתסד הענין ועל פינו יעשו כאשר נבאר להורות להם מי ומי הם הראויים לעבודות הללו ואיזהו מקומן של שבחים המשובחים וטובים לעבוד אותם למען לא ניגע לריק ח"ו ובפרט כי שנה הבאה היא שנת שביעית ושמיטה ונהיה מוכרחים להורות להם המעשה אשר יעשו בל יבואו לידי תקלה ח"ו להכשל באסור שביעית החמור [...].²⁶

הצעה קונקרטיית נוספת פירט ר' מרדכי צורף (סלומון), עסקן ויזם מחברי כולל הפרושים מירושלים, ובנו של ר' אברהם שלמה זלמן צורף. במכתב למונטיפיורי, מ-ד' בתמוז תקצ"ט, הוא ציין כי כבר התנסה בשותפות עסקית עם פלאחים ערבים, והציע לקנות את אדמות הכפר קאזה שבאזור רמלה שבשפלה, עבור כולל הפרושים בירושלים. צורף הגיש למונטיפיורי תוכנית מפורטת ולפיה עשר משפחות של תלמידי חכמים ישבו בכפר ויעסקו בלימוד תורה ובפרט בדיני המצוות התלויות בארץ ובנוסף יפקחו על עבודת הקרקע. בנוסף לכך יסייעו חברים מהכולל, שאין תורתם אומנותם, בעבודות שונות הנצרכות בכפר, במשמרות מתחלפות. צורף ציין עוד כי בשל חוסר הכשרה מתאים ייעשו

25. כ"י מונטיפיורי 574, דף 72.

26. שם, דף 79. על ההתנגדות של 'הפקידים והאמרכלים' בהולנד והרב גאגין בירושלים ליוזמה זו, ראו מורגנשטרן, השיבה לירושלים, עמ' 326. וראו עוד שם, עמ' 140-146.

מלאכות החריש והזריעה בשלב ראשון על ידי הפלאחים הערבים, אולם פעולות רבות יכולות להעשות על ידי חברי הכולל, כמו חליבה, סיוע בעת הקציר והאסיף וכדומה. במכתבו ציין צורף שהיו מי שהסתייגו מתוכניתו, הן מחשש לגור בכפר הערבי, הן מפקפוק "היתכן שב"י [שבני ישראל] יעלה בידם מלאכת העבודה בקרקעו[ת]" והן בשל התנגדות לעזוב את ירושלים עיר הקודש. אולם הוא ציין כי אחרי שהציג את תוכניתו לפרטיה היא התקבלה ברצון, "וכבר נתרצו הת"ח [התלמידי חכמים] הראויים לישיב בכפר הנ"ל וכבר התנדבו א"ע [את עצמם] אפי' [לן] מהת"ח להיות מהבאים על משמרות להכפר כנ"ל".

צורף התייחס גם לסוגיית השמיטה, שעמדה בפתח. הוא ציין שהמציאות המשפטית והכלכלית בכפר היא כדלהלן: האדמות שייכות לפאשא²⁷ ועבור עיבודן משלמים בני הכפרים חומש מיבולם. הפלאחים המעבדים את האדמה מקבלים גם-כן חומש מן היבול. שאר הרווח מן היבול הולך למי שמספק לפלאחים זרעים ושוורים לעבודה. בשנים האחרונות קנה מושל הכפרים באזור, השייח' סעיד, מהפאשא את הזכות לגבות את החומש המגיע לפאשא, תמורת תשלום מראש. צורף ציין כי אם יעלה בידי מונטיפיורי "לקנות הארץ לחלוטין מאת המלך אזי יהי' [ה] אסור לחרוש ולזרוע כל השדות אפי' [לן] ע"י עכו"ם" אולם מכיון שאי חרישת האדמות בשמיטה תגרום נזק רב לתבואה שתזרע לאחריה, הוא מציע שכרגע תישאר האדמה בבעלות הפאשא וכי מונטיפיורי יסתפק ב'שכירת החומש', דהיינו במתן תשלום לפאשא, עבור הזכות לגבות את החומש מיבולי הכפר בשנה הקרובה, כפי שנהג השייח' סעיד. במציאות זו ציין צורף, "יהי' [ה] מותר לחרוש ולזרוע ע"י עכו"ם דהיינו שנשכיר להשעך [להשייח'] של הכפר כל השוורים שיחרוש וזרוע בהם זו השנה ע"י עכו"ם והשכירות יהי' [ה] לפי ערך הנהוג להיות מהם בכל שנה היינו שנקבל כל התבואה חוץ מחומש של הפועלים בתוספת איזה דבר בשביל טרחות השעך". נראה שדברי צורף מלמדים על המנהג שנהג זה מכבר, להתיר לקבל את רווחי יכול שנת השמיטה, במצב שהיהודי רק מספק שוורים וזרעים, והעבודה נעשית באדמת הגוי, וכפי שפסק המבי"ט²⁸, וכך הציע צורף לנהוג גם כאן.

27. הכוונה לאיברהים פאשא, בנו של מוחמד עלי, שליט מצרים. איברהים פאשא היה למעשה השליט של ארץ ישראל וסוריה מטעם השלטון המצרי. צורף הניח שהאדמות הן אכן בבעלותו הפרטית של הפאשא. באופן דומה ציין ר' אריה נאמן בוד' בתמוז תקצ"ט רשימה של כפרים השייכים "לאדונינו השר ואין [ל]שום אחר חלק בהם" (ברטל, גלות, עמ' 152, הע' 109). אלא שלא ברור האם אכן זה היה המצב המשפטי האמיתי של האדמות, וסביר שמדובר למעשה באדמות מדינה (אדמות 'מירי') וממילא הבעלות המהותית (רקבה) לא ניתנה למעשה למכירה (ראו ברטל, שם, הע' 108; קרק, קרקעות, עמ' 64-65).

28. ראו לעיל שער ראשון, הע' 21.

צורך צפה אפוא בעיה כלכלית אם תשבות האדמה בשנת השמיטה,²⁹ יחד עם זה הוא הציע רק פתרון מיידי, להשאיר את הקרקע בשנת שמיטה בבעלות של גוי ובכך לאפשר את המשך עבודת הקרקע. נראה שהוא העריך שהבעיה הכלכלית נובעת דווקא משום שהקרקע נמצאת כעת בבעלות של גוי, ומשכך הציע שלאחר השמיטה יקנה מונטיפיורי את הכפר בקניין גמור "וכשיזכינו ה' לשמיטות אחרים אזי נקיים מצות שמיטה ע"פ דת תוה"ה [תורתנו הקדושה] ויצו ה' אותנו את הברכה".³⁰

השמיטה במשנתם של תלמידי הגר"א

יש לציין את המקום המיוחד שתפסו המצוות התלויות בארץ בכלל והשמיטה בפרט, במשנת תלמידי הגר"א, שהיוו את הבסיס לכולל הפרושים. עליית תלמידי הגר"א לארץ, בראשית המאה ה-19, לוותה ברצון עז לחדש את קיום המצוות התלויות בארץ ובצפייה שצעד זה יקרב את הגאולה. מסורת בשם הגר"א דברה על כך ש"תיקון השכינה שהוא קץ גליותינו" תלוי בתיקון שלושת המימדים של 'עולם שנה ונפש', קרי: המקום, הזמן והאדם, והדבר מוצא את ביטויו בקיום המצוות התלויות בארץ ובפרט בשביטה בשמיטה:

ותיקון הג' דברים עולם שנה נפש בארץ הנשמה הזו מבואר בפ' [רשת] בחוקתי כנאמר אז תרצה הארץ וכו' כל ימי השמה הוא בחינת המקום ונאמר ותירץ את שבתותי [ה] וכו' הוא בחינת הזמן שהוא שנה או אז יכנע לבכם הערל ואז ירצו את עוונם הוא בחינת הנפש.³¹

29. יש לציין שלמרות שיכול שנת תקצ"ט היה מבורך, וצורך אף הציע שמונטיפיורי ימהר כבר עתה לשכור את זכות גביית החומש מהפאשא, כיון שהפאשא טרם קיבל את החומש מן היבולים שטרם נקצרו, וכי יכול זה יביא רווח גדול לאנשי הכולל כבר בשנה זו, הוא לא סבר שדי ביבול זה כדי לאפשר מבחינה כלכלית השבתת עבודות השדה במהלך שנת השמיטה. וממילא הוא לא הציע שכבר עתה יקנה מונטיפיורי את האדמות.

30. ברטל, גלות, עמ' 143. במכתב נוסף שכתב צורך למונטיפיורי בב' בתמוז תקצ"ט הוא ציין הן את ההצעה הנזכרת, לשלוח מטעם הכולל משמרות של "תלמידי חכמים שיקיימו עליהם כל עבודת הארץ חוץ מחרישה וזריעה", וכן עשרה תלמידי חכמים שישבו בקביעות בכפר וישגיחו על העבודות, והן הצעה חלופית של התיישבות פרטית של משפחות, ללא זיקה לכולל, "עשרים איש בערך ורובם ת"ח שמקבלים עליהם לעבוד עבודת הארץ חוץ מחרישה וזריעה" שיגורו בקביעות בכפר (מורגנשטרן, משיחיות, עמ' 193).

31. ידידיה, בין תיקון, עמ' 56; גולדהבר, איגרות, עמ' תל"ב. את המסורת ציין במכתב לרב קלישר, הרב יצחק אייזיק כהנא, רב ומקובל, ששימש במשך עשרות שנים כרב בפולין ועלה ארצה בשנת תרי"ג. הרב כהנא היה מתלמידי ר' יצחק אייזיק חבר, תלמיד ר' מנחם מנדל משקלוב, מתלמידי הגר"א ומראשוני העולים לארץ. עוד ציין הרב כהנא שם במכתבו: "וכן מצאתי בכתבי הרב החסיד המפורסם ר' מנחם מענדיל ז"ל תלמיד רה"ג הגר"א ז"ל שקיבוץ גליות בג' מצות האלו לקט שכחה ופאה כמבואר בפסוקים הנ"ל וידוע שכל דבריו הם מפי רבו ז"ל". וראו עוד להלן שער שלישי, הע' 78, 161.

ארבע שנים אחרי תחילת עליית תלמידי הגר"א, פרסם הרב אברהם דנציג, מחותן בן הגר"א, ומחבר הספר ההלכתי הנודע 'חיי אדם', את הספר 'שערי צדק'. בספר זה בירר המחבר, שהיה מעורב בגיוס כספים עבור העולים ובעצמו תכנן לעלות ארצה ולשבת בירושלים, את המצוות הנוהגות בארץ, בהדגשת חשיבותן ליושבים בארץ.³² בין היתר הביא המחבר בהרחבה את דיני השמיטה, כשהוא מציין:

ויש מגדולי הפוסקים דס"ל [דסבירא להו] דאף בזה"ז [בזמן הזה] נוהגת שביעית מה"ת [מן התורה] [...] ואנו בני ח"ל [חוץ לארץ] וודאי ראוי לנו להחמיר כמ"ד [כמאן דאמר] שהוא מה"ת וכבר ביארנו ששנת תקע"ב הוא שנת השמיטה יה"ר [יהי רצון] שנזכה לה בקיבוץ גלויות.³³

גם כאשר התיישבות חקלאית של ממש לא הייתה ריאלית, עסקו תלמידי הגר"א לא רק בלימוד עיוני של המצוות התלויות בארץ, אלא גם בניסיונות לקנות קרקעות לשם קיום המצוות התלויות הארץ בפועל. כך למשל ציין, בערב ר"ח ניסן שנת תק"ע (1810), ר' חיים כץ, מראשי העולים:

בענייני הנדבות שנשלחו על קיום מצות התלויים בארץ: כבר קנינו קרקעות כדעת ידיד נפשינו הגאון האמיתי החסיד המפורסם מוה' חיים נ"י מוולאזין [...] ועוד נראה לקנות קרקעות דיזדמנו לפי העת ולפי המקום ולפי הזמן.³⁴

אולם למרות החשיבות הרבה של השמיטה במשנת הגר"א ותלמידיו, נמצא בדבריהם בסיס הלכתי משמעותי להקל בשעת הצורך. ביטוי מובהק לכך נתן ר' ישראל משקלוב, בספרו 'פאת השלחן', שנדפס בצפת בשנת תקצ"ו (1836).

32. "והנה אם יכנס אדם לחצר המלך ולא ידע מנהגו וודאי שמתחייב בנפשו. כ"ש [כל שכן] הרוצה לדור באה"ק [בארץ הקודש] ולא יהי' [ה] בקי בכל הדינים הנוהגים שם [...] ולזה ליקטתי כל הדינים השייך לזה [...] ואם ח"ו [חס ושלום] לא אזכה לעלות, אקיים המצוות התלויות בה בלימוד הזה" (דנציג, שערי צדק, בהקדמה). על שליחתו של הרב דנציג בשנת תקע"א (1811) לברלין לצורך גיוס כספים לתמיכת העולים, ראו מורגנשטרן, השיבה לירושלים, עמ' 65.

33. דנציג, שם, א, פרק טו, א, דף יט ע"א.

34. יערי, אגרות, עמ' 341. וראו שם בעמ' 336 מכתב ששלחו העולים מצפת בי' באדר ב' תק"ע (1810): "המצוות שנשלחו מהנותנים על קיום מצות התלויות בארץ, קנינו קרקעות, עם תבואה מחוברת לקרקע, באופן שהמוכר הקנה להקונה עם כל שותפיו. וכן נראה לקנות עוד קרקעות שיזדמן לפי העת ולפי המקום ולפי הזמן. ולכן מי שרוצה להיות לו חלק ונחלה באה"ק ומצותיה התלויות בה, יתן נדבתו לשד"ר על קיום מצות התלויים בארץ, כפי הפינקס שבידם".

ר' ישראל משקלוב עסק במשך עשרות שנים בהלכות המצוות התלויות בארץ ובהן גם השמיטה, כפי שציין בספרו, בפתח דיונו הנרחב בשאלת קדושת שביעית בפירות של גויים:

ואני מעת זיכני אלקי הארץ והביאני הלום בשנת צפת [תק"ע, 1810] נתתי אל לבי לעיין בהלכה זו באה"ק [בארץ הקודש]. ועזרני הרחמן לכתבה על הספר בשנת ירושלים [תקפ"ו, 1826], שהייתה שמטה. ועתה בשנת התקצ"ג [1833] ג"כ [גם כן] שנת השמטה חזרתי על הלכה העמוקה הזו. ובעזרת עוזר ישראל ית"ש [יתברך שמו] לפע"ד [לפי עניות דעת] העליתי דבר ברור.³⁵

ר' ישראל משקלוב הדגיש מאד את חשיבות השמיטה, וציין בספרו:

כשהיינו בא"י בהלו נר ה' על ראשינו כמה גדולה מצוה זו אשר בגללה בא נס גלוי לכל בארצנו ועדתנו אשר תמיד בשנה הששית לשמיטה בדקדוק נתן השי"ת ברכה בגילולי תבואות ופירות ארץ זאת למרבה עד די סיפוק לשלש שנים [...] וידעו כולם כי ה' בקרב עמו וארצו. [...] והיא המצוה הראשונה שהיתה סיבת גלות הארץ כמ"ש [כמו שכתוב] אז תרצה הארץ את שבתותיה כל ימי השמה ומאז חדלנו והלכנו בקרי באנו מדחי אל דחי מארצינו ובית מקדשנו ונתקטנה הארץ שהיתה ד' מאות פרסה ובקיבוץ בניה לתוכה מתרחבת לקבץ אוכלסיה הדא היא שמה ארץ ישראל רצונה רק בשבת עם הקדוש אהב"י [אחינו בני ישראל] בתוכה כי ע"כ מה מאד צריכים להתגבר בקיום מצוה זו בפרט אחינו אשר זיכם אלקי הארץ ליישב בתוכה בחורבנה זכרה ירושלים ימי עניה ומרודיה כל מחמדיה אשר היו מקדם בשמרינו המצוה הזאת לזאת כל חרד לדבר ה' מי שיש לו קרקע בא"י יתגבר כארי לשמור כל תורת א"י הכתוב בספר הזה כל פרטי הלכות שביעית וכל מצות א"י המפורשים וכן לשמור דיני שמטת כספים ביתר שאת ויתר עז ולהזהר בכתיבת הפרוזבול לבל ישכח מצוה זו מקרב הארץ ומקרב ישראל ובגלל הדבר הזה יתברכו בארץ בכל טוב.³⁶

אולם בד בבד עם החשיבות הרבה שנתן ר' ישראל משקלוב לשמירת השמיטה, הוא נקט בספרו שלושה פסקים מקילים, שיהיו בעלי משמעות בסוגיות השמיטה העתידיות:

35. פאת השלחן, הלכות שביעית, סי' כג, יג, בית ישראל, סעיף קטן כט.
36. שם, סי' כט, ג, בית ישראל, סי' ד. כפי שציין המחבר, הרישא של הדברים מבוססת על דברי ר' יהונתן אייבשיץ בספר התומים, חושן משפט, סי' סז, בנוגע לדיני שמיטת כספים בחו"ל, והמחבר התאימם ליושבי הארץ.

א. חיוב שמיטה בזמן הזה הוא מדרבנן ולא מדאורייתא, כדעת הגר"א ורוב הפוסקים.³⁷

ב. לא חלה קדושת שביעית בפירות של גויים. סוגייה זו הייתה נתונה במחלוקת גדולה בצפת, במאה ה-16, בין ר' יוסף קארו לר' משה מטראני (המבי"ט) ובנו ר' יוסף (המהרי"ט). המנהג הרווח באותו הדור³⁸ ובדורות הבאים היה להקל כדעת ר' יוסף קארו,³⁹ אך היו שהחמירו בנושא זה, כדעת המבי"ט והמהרי"ט.⁴⁰ לאחר דיון נרחב וציון ש"כן המנהג גם עתה בכל א"י [ארץ ישראל], הסיק ר' ישראל משקלוב, ללא סייג להיתר: "שים עיניך בעיון במה שכתבתי לעיל [...] באורך בראיות ברורות [...]"

37. פאת השלחן, שם, סי' כג, ט, בית ישראל, סעיף קטן כג. וראו גם בהערה הבאה. והשוו לעמדה המחמירה יותר שנקט הרב דנציג (לעיל הע' 33), וכן כבר ר' ישעיהו הלוי הורוויץ, שכתב ש'הדעת נוטה' לדעה שחיוב שמיטה בזמן הזה מן התורה (הורוויץ, של"ה, שער האותיות, אות ק, סע' מח).

38. כפי שציין ר' יוסף קארו בדיוניו. וראו דברי הרדב"ז שציין שהנהוג הוא "שאינן מדקדקין בדבר ועושין סחורה בפירות שביעית ונוהגין בה כשאר השנים" (פירוש רדב"ז על רמב"ם, הלכות שמיטה ויובל, פרק ד, הל' כט). למעשה גם המבי"ט הודה שכך הנהוג אך תלה אותו בשכחת ההלכה בשל המצב הקשה בארץ (ראו לעיל שער ראשון, הע' 15).

39. ראו לינדר ואייזנשטיין, מנחת שביעית, עמ' כא, כה, המביאים עדויות מחכמי ארץ ישראל במאות ה-17-19, שהמנהג הרווח להקל. במאה ה-18 רווח בירושלים המנהג לקטוף פירות שגדלו בחצרות ששכרו יהודים מגויים, גם כשהפירות הם בוסר, דבר האסור בפירות שביעית. ראו שו"ת שער המים, סי' ה. המחבר, הרב משה יוסף מרדכי מיוחס, תלה זאת בין היתר בכך "יען עיקר הגדל בקרקע הגוי אין קדושת שביעית" וכי השכירות אינה מפקיעה את בעלות הגוי לעניין זה.

40. כך למשל כתב ר' ישעיהו הלוי הורוויץ, שעלה לארץ בשנת שפ"ב (1622), בהדרכה לבניו, אם יזכו לעלות לארץ: "ומאחר שאין קנין לגוי בארץ ישראל להפקיע, נמצא קדושת שביעית גם בשל גוי לאכול בקדושת שביעית [...] אבל לקנות ממנו בדמים אסור [...] וכן שמעתי שאנשי מעשה פה בירושלים היו נוהגין כן שלא לקנות מגוי" (הורוויץ, של"ה, שער האותיות, אות ק, סע' מז-מח). וראו עוד מה שכתב (שם, סע' יט-כ): "והנה שנה אחת אחר בואי לירושלים עיר הקודש טוב"ב היא שנת השמטה שנה השביעית, ורבים מיושבי ארץ הקדושה רצו לפטור את עצמם מחמת הדוחק הגדול, שהיה ערב שביעית רעב במדינה, ולא היה סיפק בידם לאכול דבר יום ביומו, קל וחומר להכין איזה עניינים בביתם על שנת השביעית, ואמרו שינוי דחיקי. ואני דנתי עם עצמי וחשבתי בלבבי, אני מחוייב לקיים יותר מהם, ואפילו למכור גלימא דעל כתפאי, כי יאמר לי הקב"ה, למה באת ממקום שהיית פטור מזה ובאת למקום החיוב, ועתה במקום החיוב תעזוב המצוה הזו, מדוע באת לטמא את ארצי. בשלמא הדריים כבר שמה אין עונשם גדול כל כך [...] מצאתי כן בספר החורדים אשר חיבר החסיד הר"ר אליעזר אזכרי ז"ל שכתב וזה לשונו: וכל הבאים לדור בארץ ישראל חייבים להזהר מאוד בשמיטה ובכל המצות התלויות בארץ ישראל, כשם שהיו זהירים לקיימם האמוראים הדריים בה". ר' גדליה מסימיאטיץ, שעלה בעליית ר' יהודה חסיד ותלמידיו, ציין כי הם הגיעו לארץ בשנת תס"א, כשרוב הפירות היו משנת השמיטה ת"ס (1700), והם נהגו בהם 'מנהג שמיטה' כיון ש"מצות שמיטה נהגי' בזמן הזה [...] ואם אומר שאכתוב איך נוהגין בהפרשת תרומו' [ת] ומעשרות וגם במצות שמיטה בזמן הזה קצר המצע מהשתרע" (שאלו שלום ירושלים, עמ' 37). הפירות המצויים בארץ באו בעיקר מיבול נכרים, ומתברר שנהגו בהם קדושה.

דלפי בירור הפסק מרבינו ורוב הפוסקים דשביעית דרבנן [...] קי"ל יש קנין [...] וא"כ בודאי ברור כשמש דמותר לקנות תבואה ופירות מגוים בא"י ולאכלם בלא ק"ש [קדושת שביעית] [...] רק בפירות שדות של ישראל ודאי חייב לשמור כל הלכות שביעית המפורש בהלכותיה".⁴¹

ג. מותר להחכיר את שדהו לנכרי לכמה שנים, כשמובלעת בהן שנת השמיטה.⁴² ר' ישראל משקלוב ציין היתר זה, ללא סייג, על פי פסיקת המבי"ט והמהרי"ט.⁴³

כאמור ר' אריה נאמן ובפרט ר' מרדכי צורף, שהתייחס לקושי שבשמירת השמיטה הנוכחית,⁴⁴ לא העלו את הפתרון להחכיר את הקרקע לגויים בהבלעה, למרות שביזמות שנקטו מדובר היה, בוודאי בשלב ראשון, שהאדמה תעובד בידי אריסים גויים. לא ברור האם היה זה משום ערעור על פסק זה,⁴⁵ כפי שהיו שערערו על היתרו של פאת השלחן בנוגע לקדושת שביעית בפירות נכרים,⁴⁶ או אולי משום שסברו שההיתר אינו רלוונטי בערב השמיטה,⁴⁷ או משום חוסר מודעות אליו או רצון להחמיר.

מכל מקום, בעקבות ההצעות השונות ולאחר בדיקה של המציאות החקלאית, פנה משה מונטיפיורי לשליט מצרים בהצעה למסור לו בחכירה מאה עד מאתיים כפרים

41. פאת השלחן, סי' כג, יג, בית ישראל, סעיף קטן כט.

42. שם, סי' כג, טו, בית ישראל, סעיף קטן לא.

43. שו"ת המבי"ט, ב, סי' סד; שו"ת מהרי"ט, ב, סי' נב. על היתר זה. ראו לעיל שער ראשון, הע' 28-29.

44. ראו לעיל הע' 29.

45. על כמה קושיות שהקשו פרשנים ופוסקים על פסק זה ראו לעיל שער ראשון, הע' 28.

46. ביטוי לכך נמצא בשאלה שנשאל ר' אליעזר ברגמן, לקראת שמיטת ת"ר, האם ניתן לסמוך על פסק פאת השלחן בעניין זה, "שהרי כמהזכמה דברים יש בספריהדפוס שאין בהם כדי סמיכה להלכה, לא כל שכן למעשה, ועוד שעדיין לא חלה ההוראה ההיא שהרי מזמן שנדפס הספר עד כעת לא הגיעה שנת השמיטה ושומעים אנחנו משאר יושבי ארץ הקודש תיבנה ותיכונן במהרה בימינו אמן שנהגו על כל פנים קצת קדושת שביעית בפירות שגדלו בשדות שביד הגויים בשנות השמיטה שעברו". הרב ברגמן ענה בחריפות: "יפה כיוונת שלא לסמוך על כל הדברים הבאים בספרי הדפוס [...]. יתברר לך מדברינו בזה, שההוראה הנזכרת שבספר פאת השלחן שבאה ברוב דברים והרגש רב להחביל העינים והעשתונות, מוטעית היא מכל וכל, ואין לסמוך עליה למעשה כלל" (ברגמן, בהר יראה, סי' נ, עמ' 100). וראו גם מכתבו של הרב ברגמן בשלהי שנת תר"ו, ממנו משתמעת הימנעות מקניית תבואה מן הגויים בשנת השמיטה: "התבואה לקתה בשנה שעברה בבצורת [...] לא עלה איפוא בידנו להצטייד בחיטים ובכהאי גוונא אף לשנה אחת מראש, על אחת כמה וכמה לשנתיים מראש, שזה הכרחי כאן תמיד, ובפרט כי קרבה שנת השמיטה כידוע" (ברגמן, בלב קשוב, עמ' 165). וראו דברי ר' יהוסף שווארץ: "ובשנת השמיטה שמקילין כעת בארץ בקדושת שביעית (כמו שהאריך הרב בעל פאת השלחן) נכון לקנות מחיטי קאר"ק וצאל"ט [פֶּרֶךְ וּסְלֵט] שמביאין הרבה מהם פה עה"ק [עיר הקודש] כי הם מעבר הירדן ולא יש להם קדושה כחיטי הארץ" (שווארץ, תבואות הארץ, פרק א, דף ט ע"ב. הספר ראה אור בשנת תר"ה).

47. כפי שסבר הרב רוביו. ראו לעיל שער ראשון, הע' 52.

פטורים ממס, לתקופה של חמישים שנה, לשם עיבודם בידי יהודים או בפיקוחם, בסיוע מדריכים-יועצים, ובכך לשפר את מצבם הכלכלי של יהודי הארץ ולעודד עלייה אליה, אלא שיוזמה זו נדחתה על ידי שליט מצרים, ולא הגיעה לידי מימוש.⁴⁸

שובו של השלטון העות'מאני ומכשוליו (שמיטות ת"ר-תרכ"ח)

שובו של השלטון העות'מאני לארץ, בשנת ת"ר (1840), החזיר את המצב הגרוע לקדמותו והאפשרות להתפרנס מחקלאות, בעשורים הקרובים, כמעט ולא היתה ריאליה, כפי שתואר למשל ר' יהוסף שווארץ:

רבים דיברו וכן כתבו רבות על ההצעה לקנות מגרשים ושדות בירושלם להקל על פרנסתם של היהודים, בני אומתנו, שיתפרנסו מעיבוד השדות אבל כל דבריהם ללא תועלת. [...] למה יעשה כזאת בארץ זו להשקיע מעמל זיעתו על מנת למסור את היכול לאויב השודד להאכיל את הפראים הזידוניים מפרי עמלו, [...] מי יבטיח את היכול בפני השודדים הזוכים לעידוד השלטונות. נעשו כבר נסיונות מצד היהודים בירושלם לעיבוד משותף של חלקות אדמה, יחד עם הפלחים הערבים, אולם הללו רימו אותם ושדדו אותם שבעתיים [...]. ה"שיכים" הם שליטי הערים והמחוזות, והם עולים ברמאותם על הממונים עליהם, כך שהדין והמשפט הוא בידי פקידים מושחתים "מה אעידך מה אדמה לך הבת ירושלים, מה אשנה לך ואנחמך, בתולת בת ציון גדול כים שברך מי ירפא לך".⁴⁹

אלא שמערכת התמיכה ביישוב היהודי לא ספקה את דורשיה, שהלכו ורבו,⁵⁰ ולכן גם במסעותיו הבאים ינסה מונטיפיורי לזיזם התיישבות חקלאית, בשיתוף פעולה הדוק עם

48. ברטל, תוכניות, עמ' 21-28.

49. שווארץ, בשערי ירושלים, עמ' מא (הקטע פורסם במקור בגרמנית בשנת תרי"ב (1852)). באגרת של ראשי כולל הפרושים מירושלים למונטיפיורי, מט"ו באב תר"ט (1849), הם ציינו כי בשל חזרת השלטון העות'מאני לא כדאי לחשוב על עבודת אדמה, שדה וכרם, "כי בודאי תהי' דגנם ויגיעם לאויביהם, ואף נפשם יהי' בסכנה מאוד", ובאופן דומה ציינו יהודי שפרעם באותה שנה למונטיפיורי: "וכלנו עובדי אדמה היו עבדיך וכעת מרוב החמס אין בידינו לחרוש ולזרוע וחוששים אנחנו פן ואל ח"ו נתחייב לברוח מהעיר" (קרק, קרקעות, עמ' 59, 69). יש מי שציין שבשנת תרי"א (1851) התיישבו בשפרעם 30 יהודים יוצאי צפון אפריקה, שגידלו במקום תבואה וזיתים, אך לאחר שנים בודדות נטשו את החקלאות ואחר כך עברו לחיפה ועסקו במסחר (חבצלת, ט' בכסלו תרל"ט (5.12.1878), עמ' 58-59).

50. ראו למשל תיאורו של ראש ארגון הפקידים והאמרכלים באמסטרדם, ר' צבי הירש לעהרן, בשנת תר"א (1841): "זה הדבר ידוע שהחלוקה לבד אינה כדי פרנסה, ומי שאין לו ספוק מבלעדי זאת לא יעלה לא". ושבח אני את ק"ק ספרדים שבא"י שתקנו גאוני קדמאי דלהון נ"ע שמי שאין לו איזה מקום באחת הישיבות (היינו בהמ"ד) לא יקבל חלוקה ויפה תקנו לבל תתמעט הטובה, כי רבו אוכלי[ה]. לא כן עשו האשכנזים] מרוסיה ופולין ואבוזרייהו ולא נשאר בחלוקה לנפש אף ללחם צר ומים לחץ" (מכתב לר' משה סופר, מיום

אנשי היישוב בארץ, בפרט על ידי העסקת פלאחים כאריסים.⁵¹ בעת ביקורו הרביעי בארץ, בשנת תרט"ו (1855), בחר מונטיפיורי בעשרות משפחות מצפת ומטבריה, שהתעתדו לעסוק בחקלאות, רכש חלקות אדמה וסיפק להן בהמות וזרעים, אך גם יוזמה זו כשלה.⁵² תרומתו של מונטיפיורי התבטאה אפוא בעיקר ביוזמות בנייה ותעסוקה ובתמיכה כלכלית, במסגרת היישוב העירוני בארץ.⁵³

הצלחה זעומה הייתה בקניית מטע באזור יפו. בשנת תרי"ג (1853) רכש הרב יהודה הלוי, רבה של הקהילה היהודית ביפו, מטע ביפו והעסיק בו פועלים יהודים. המטע נרכש בשנת תרט"ו (1855) על ידי משה מונטיפיורי וסבל מקשיים רבים ומגרעונות כלכליים, במשך שנים.⁵⁴ במקביל הוקמה בירושלים, בשנת תרי"ד (1854), על ידי כמה מחברי כולל הו"ד בירושלים, "חברה קדושה תפארת ישראל העוסקים להרים קרן עבודת קרקעות",

י"ד באייר תקצ"ו (אגרות הפקוא"מ, כ"י, כרך 6, עמ' 217, א. מצוטט אצל: אסף, מוולין לצפת, עמ' 239). על התנגדותו של לעהרן למגמות הפרודוקטיביות שהציעו יזמים ככולל הפרושים ומונטיפיורי, ראו מורגנשטרן, משיחיות, עמ' 163-169; הנ"ל, השיבה לירושלים, עמ' 319-324.

51. בכ"ה בתמוז תר"ט (15.7.1849) פנתה חבורה מצפת למונטיפיורי, שביקר אז שוב בגליל, בהצעה מפורטת ובה רשימה של אדמות טובות לעיבוד בגליל, הניתנות לרכישה, וביקשה את עזרתו במציאת מימון לכך. בקשה נוספת מצפת הגיש למונטיפיורי יהודי נוסף מצפת, באותה שנה (ברטל, גלות, עמ' 91-94; אמבון, הרב ה'ר, עמ' 191).

52. אליאב, ארץ ישראל, עמ' 178.

53. קלנר, למען ציון, עמ' 44-49; ברטל ובן-אריה, התקופה העות'מאנית, עמ' 227-228.

54. המטע, בשטח של 57 דונם, נקנה בשנת תרי"ג (1853) על ידי הרב הלוי ומספר שותפים. הטיפול במטע נתמך ותחזק בסיוע של בני המושבה הנוצרית האמריקאית 'הר התקוה' שהוקמה באותה שנה בסמוך, והועסקו בו פועלים יהודים. בשנת תרט"ו (1855) הוא נרכש על ידי מונטיפיורי, בסכום של 40,000 גרוש, ומנה למעלה מאלף עצי פרי שונים. הוא נוהל תחילה על ידי בני המושבה האמריקאית. מונטיפיורי קיווה לפרנס מהכנסתו של המטע תלמידי חכמים בירושלים, אולם כבר בשנה הראשונה לקנייה הסב לו המטע הפסדים, שהלכו וגדלו במשך השנים. המציאות הביטחונית הרעועה במקום הביאה לקריסת המטע ובשנת תרכ"ו (1866) מצאו מונטיפיורי חרב לחלוטין. בסיוע הרב דוד בן שמעון, רב קהילת המערביים בירושלים, נשלחו בשנת תרכ"ח (1868) ארבע משפחות מירושלים ומשפחת שמחון מיפו לגור במקום ולפקח על העבודה במטע. מאימת שודדים נסו, כעבור חודשים ספורים, ארבע המשפחות שבאו מירושלים ורק משפחת שמחון נשארה. היא הצליחה, בסיוע של יעקב בן סימון מיפו, כמנהל אדמיניסטרטיבי, להביא סוף סוף לפריחתו של המטע. בשנת תרל"ה (1875) מנה בו מונטיפיורי כ-1000 עצי פרי, אולם בפועל המטע לא היה רווחי. יש לציין שבקרבת מקום נמצא מטע נוסף של גר-הצדק דוד קלאסן מדאנציג שהגיע ליפו בשנת תר"י (1850) והתגייר בשנת תרט"ו (1855). קלאסן גם ניהל זמן מה את פרדס מונטיפיורי והיה שותף ליוזמות חקלאיות נוספות באזור יפו, בשיתוף פעולה עם גורמים ככולל הו"ד בירושלים (ראו בהערה הבאה), ותמך בזימת ד"ר חיים לוריא (ראו להלן, שער שלישי, הע' 48). קלאסן נקלע לקשיים ובשנות ה-60 מכר את פרדסו ליהודי מעולי בבל ב-25,000 גרוש (ראו הלוי, פרדס מונטיפיורי, עמ' 154-156; רם, יפו, עמ' 60-68).

במטרה להקים התיישבות חקלאית יהודית, בפרט באזור יפו, אלא שהחברה התפרקה כעבור זמן קצר.⁵⁵

התייחסות ייחודית לסוגיית השמיטה בתקופה זו, המלמדת גם היא על העדר חקלאות יהודית משמעותית, נוגעת ליישוב היהודי בסוריה. בשנת השמיטה תרי"ד (1854) התירו כמה חכמים בחאלב ליהודי בשם רפאל דויך, לַעֲבֹד גן שבבעלותו, על ידי גוי. השמועה על היתר העבודה בשמיטה בחאלב הגיעה לאחת הקהילות בסוריה, כנראה דמשק,⁵⁶ ורבה של חאלב, הרב מנשה מטלוב סתהון, נתבקש להבהיר את עמדתו. במכתב מ' באדר תרי"ד הבהיר תחילה הרב סתהון שלא מדובר בהיתר כולל לעבוד בשביעית בסוריה, "ח"ו לא תהא כזאת וכו' ישתקע הדבר וכו' ובטרפנה [ובמקומנו] זהירים בזה ואפילו ע"י גוי, דבשבת הארץ תלייא מלתא כידוע בפוסקים".⁵⁷ הוא הבהיר שההיתר שנתנו כמה חכמים התבסס על שיטת המבי"ט להתיר 'משום ארנונא', כיון שהחוק מחייב את בעל הקרקע במס של 15% מן היבול הפוטנציאלי של הקרקע בין אם היא נזרעה ובין אם לאו. הוא ציין כי דעתו כמו גם דעת "הרבה מן החכמים הי"ו" לא נוחה מן ההיתר שניתן, מכמה סיבות,⁵⁸

55. הרוח החיה מאחורי החברה היו גר הצדק מיכאל בועז ישראל ור' משה זאקס שפעל כבר משנות ה-30 לביסוס היישוב היהודי על יוזמות חקלאיות, והמשיך בכך עד פטירתו בשנת תר"ל (1870) (ראו לעיל הע' 15). החברה כבר לוותה 2,000 גרוש ברבית של 12% בשנה כדי לקנות שוורים ולחכור אדמה בסביבות יפו, כדי לזרוע תבואה וירקות, ופנתה לנדיבים ובראשם מונטיפיורי לסייע בידה. דוד קלאסן חבר עליהם ומונה כמנהל העבודה במקום, אולם בהעדר אמצעים התפרקה החברה כעבור זמן קצר (גלבר, משה זאקס).
56. התשובה מופנת ל"גביר המפואר, החכם השלם והכולל כמוהר"ר רפאל הלוי" ומסתבר שהכוונה לגביר הנודע ר' רפאל אהרן הלוי מדמשק (ראו גאון, יהודי המזרח, ב, עמ' 337).
57. שו"ת מטה מנשה סי' יד. בשתי תשובות קודמות (סי' יב-יג) דנו הרב סתהון ורב נוסף ביהודי בסוריה שנטע בשגגה בשנת השמיטה אילנות בחצרו, באמצעות גוי. השאלה הייתה אם הוא מחוייב לעקור את הנטיעה. המשיבים הקלו שלא לקנוס אותו לעקור, מפני שהדבר היה בשגגה באיסור דרבנן ובפרט שנעשה על ידי גוי, אך ברור היה שחל איסור נטיעה לכתחילה.
58. הקשיים שהעלה בהסתמכות על שיטת המבי"ט היו: א. דעת המבי"ט מבוססת על פרשנות רש"י ותוספות בהיתר עבודה 'משום ארנונא', אך לא על דעת הרמב"ם שסבר שההיתר אינו אלא לזרוע לצורך האכלת חיילי המלך. ב. מתשובת המהרי"ט משמע שההיתר הוא דווקא כאשר השלטונות דורשים תשלום מן היבול עצמו, וכאן ניתן לשלם בתמורה כספית. הרב סתהון הוסיף עוד שאין לקבל את הטענה שחובת המס מלמדת שהקרקע היא למעשה בבעלות השלטונות. יש לציין שעמדה דומה נקטו במאה ה-18 הרב מרדכי גלאנטי מדמשק והרב רפאל שלמה לאניאדו מחאלב, בדיון שעסק בחובת תרומות ומעשרות בסוריה. הרב מרדכי גלאנטי ציין כי יש הטוענים שאין חובת הפרשת תרומות ומעשרות בסוריה בזמן הזה, וזאת על סמך הטענה "שגוף הקרקע הוא של מלך והעוורייץ [המס] שאנו פורעי' הוא כעין שכירות" ובהסתמך על ההלכה שפירות הגדלים בקרקע גוי המושכרת ליהודי בסוריא, אינם חייבים בהפרשת תרומות ומעשרות. הרב גלאנטי דחה טענה זו, וטען ש"שגוף קרקע החצרות אינם של המלך אלא של בעליו והעוורייץ הוא מס בעלמא". הרב לאניאדו הסכים עם מסקנת הרב גלאנטי, אם כי הודה ש"בעירנו אין נזהרין בזה כי אם החכמים ובהיות כי מימי קדם בזמן הרבנים הראשונים לא הקפידו גם עתה אין אנו מקפידים" (שו"ת בית

אולם "מאחר דאיסור שביעית בזמן הזה דרבנן וכל שכן בסוריא דאעיקרא אינו אלא דרבנן אין לנו למחות במי שמתיר כל שיש לו ע"מ לסמוך". הרב סתהון הדגיש ש"היתר זה אינו אלא דוקא בפרדס מיוחד או גנה מיוחדת לזריעה או לנטע שפורעים עליה הטריביא [המס] בשביל זרע הארץ ופרי העץ וזה לא שכיח כלל בזמנינו אצל אחב"י [אחינו בני ישראל] ובכל הארץ הלזו לא ידענו הנמצא כזה זולתי אצל ידידינו כו' רפאל הנזכר", ובוודאי שבגיונות הפרטיות שבחצרות הבתים,⁵⁹ אין כל היתר עבודה שהרי תשלום המס עליהן אינו אלא ארנונה על רכוש, "וזה דבר פשוט מאוד אין מי שחולק כלל, ולא פוצה פה ומצפצף על זה, ובכן גם במחנה קדשם בודאי ישארו על מנהגם, שתורה היא".

בשנות ה-60 חלה התעוררות רבה למציאת אופציות יישוביות וכלכליות חליפיות להתיישבות בתוך הערים בארץ ישראל. הגידול באוכלוסייה הגדיל את הצפיפות, את מצוקת הדור, את בעיות הפרנסה ואת העוני. מנגד, שיפור מצב הביטחון, הרחבת האפשרויות לקניית קרקעות וחסות הקונסוליות, עוררו גורמים שונים לחפש פתרונות פרודוקטיביים המתבססים על התיישבות חקלאית.⁶⁰ אך שוב, בשל קשיים רבים, לא הבשילו רוב התוכניות לידי מעשה. ניסיון מצומצם וראשוני נעשה בקניית אדמות במוצא, בשנת תרכ"א (1861), על ידי תושבים מירושלים, אולם בשל קשיים שונים לא התפתחה התיישבות יהודית במקום ולמעשה עד שנת תר"ן (1890) לא גרו במקום יהודים. בעלי השטח המשיכו לגור בירושלים והאדמה נמסרה לעיבוד באריסות ובחכירה לידי כפריים מקומיים.⁶¹ גם ניסיונות נוספים להקמת התיישבות חקלאית יהודית, במיוחד סביב מסעו של מונטיפיורי בארץ בשנת תרכ"ו (1866), לא צלחו.⁶²

סיכום

במאה ה-19 החלו לחול שינויים משמעותיים בהרכב היישוב היהודי בארץ ובגודלו, וגברו הניסיונות להקים התיישבות חקלאית יהודית. יחד עם זה, היוותה תקופה זו ככלל כישלון בכל הנוגע להתפתחות ההתיישבות החקלאית.

דינו של שלמה, או"ח, סי' ג). וזאת בניגוד, למעשה, לעמדתם של הרב משה גלאנטי מצפת במאה ה-16 (ראו לעיל, שער ראשון, הע' 32) ור' מרדכי רוביו מחברון, במאה ה-18 (ראו לעיל, שער ראשון, ליד הע' 53).

59. "גנות של החכירות שלנו אינם בכלל זה, דודאי טריביא [מס] של החצר היא בשביל הדירה לא בשביל הנטיעות או הזרע".

60. על חלק מן היוזמות ראו להלן פרק חמישי.

61. קרק, מוצא, עמ' 83-88. וראו בהרחבה להלן שער שלישי, ליד הע' 71-73.

62. ראו להלן שער שלישי, הע' 130.

סוגיית השמיטה, בנוגע להתיישבות חקלאית יהודית, נדונה בתקופה זו בעיקר בשני הקשרים:

א. בהקשר תיאורטי - עיסוק במצוות התלויות בארץ בכלל ובמצוות השמיטה בפרט, במיוחד במשנת תלמידי הגר"א, ובמקביל נקיטת כמה הקלות עקרוניות, בפרט בספר 'פאת השלחן'.

ב. בהקשר מעשי - בזיקה ליוזמות החקלאית שעלו סביב תוכניותיו של מונטיפיורי לעידוד התיישבות חקלאית יהודית, ופעילותם של גורמים ביישוב העירוני בנושא. למעשה כישלונן של רוב היוזמות הללו הותיר את העיסוק בנושא כדיון תיאורטי בלבד.

מתוך "ובשנה השביעית א" - הרב ד"ר בועז הוטרר
לרכישת הספר: [/https://shop.yhb.org.il](https://shop.yhb.org.il)

